

מקורות הקישון במפות עתיקות ובתיאורי מטיילים בארץ-ישראל

פלט בר סתו *

נהר הקישון - הנהר של חיפה

נהר הקישון נכנס לעיר חיפה במבואותיה המזרחיים, זורם דרך ליבו של אזור התעשייה המסורתית של העיר ומגיע לים התיכון, שאליו הוא נשפך בסמוך למעגן הדיג. עוד לפני היות העיר היה הנהר מקור חיים ליישובים שהתפתחו בקרבת השפך שלו, וזאת בזכות מיקומו בלב המפרץ, בצומת יבשתי וימי אסטרטגי. ממנו נפרסו ונשלטו נתיבי מסחר יבשתיים ללב הארץ, ונתיבים ימיים לכלל אגן הים התיכון. מעידים על כך שרידיו של תל אבו הואם (כיום באזור גשר פז), עיר נמל ומרכז מסחרי חשוב עוד מהמאה ה-15 לפנה"ס, בימי השלטון המצרי בארץ.

עם הקמתה של העיר חיפה היה זה אך טבעי שהקישון ימשיך להיות חלק מהמרחב האורגני שלה. במשך שנים רבות הוא סימן את גבולה הצפוני ושלט על נתיב התנועה ממנה לעכו, בעוד שלאורכו עבר הנתיב לנצרת ולמרחבי עמק זבולון. הקישון היה מקור פרנסה לדייגי חיפה ולחקלאיה, ומימיו השקו את השדות והגנים שהתפרסו לאורך גדותיו מהקצה המזרחי של העיר. הוא פרנס את מפעילי המעבורת כשחצייתו ברגל לא התאפשרה, ואפילו הנזירים שעל הכרמל התפרנסו מטחנת קמח שהופעלה בכוח המים של אחד מיובליו, נחל ציפורי. גם במאה העשרים היה הנהר מרכיב מהותי בחיי העיר וכלכלתה, ומעידות על כך תשתיות התחבורה והתעשייה שהקימו על גדותיו הבריטים, שראו בחיפה שער למזרח התיכון כולו. את מחירן של תשתיות אלה משלם הנהר עד היום, כשהוא מלקק את פצעי התעשייה הכימית ארוכת השנים שעל גדותיו. הוא שוקם בחלקו, ונקווה שישוב לתפוס את מקומו הראוי כשמורת טבע ייחודית וריאה ירוקה בלב המטרופולין של חיפה. רוב המטיילים בחיפה במאות הקודמות סיפרו על חווית הטויל לאורך הקישון, ותיאוריהם שופעים רגשות רומנטיים והתלהבות מהאקזוטיקה של המזרח. התיאור מ-1874 של סגן קונדר (Conder), קצין במשלחת קרן המחקר לפלשתינה, והאיור שלו הנלווה לטקסט, הם דוגמה נאה לתחושות אלה: "זהו מבט חורפי של אחד המקומות הכי ציוריים בפלשתינה. נהר הקישון המתפתל ... כאן, על דיונות החול שבקרבת החוף, הדקלים, הנדירים כמו בכל רחבי פלשתינה, גדלים במקבצים. ההר הקודר ברקע מכוסה בצמחייה כהה היוודת במורד ההר כזרם מים המתגלגל על פני המצוקים בגוונים עזים של אדום ואפור. הצמחייה שוברת את זרימת המים בסבך של אלת המסטיק ושיחים אחרים עם עלווה כהה ... מישורי סחף עמוק של קרקע אדומה נמתחים אל עבר גדות הנהר, כשצמחי ביצה גסים בצבעים עזים צומחים משני צדדיו. לעיתים קרובות ניתן להבחין בקו ארוך של אנפות עומדות ליד המים או צועדות לשולי הגדה".

המחבר מציג את נהר הקישון כמקור חיים ליישובים שהתפתחו לצד השפך שלו

הקישון ממלא תפקיד כלכלי ותיירותי, בהיותו תשתית לתעשיות ומקור לחוויות של טיילים ואוהבי טבע, רומנטיקנים ובעלי להט דתי

עיון במפות עתיקות ובכתבי מטיילים מצביע על טעות בזיהוי מקורותיו של הקישון. אירועים מקראיים שיוכו גם הם בטעות לקישון. עדויות לכך נמצאות בפרשנות מקראית, במפות עתיקות ובטקסטים כתובים

המחבר מתאר את הטעויות הנפוצות, מביא להן עדויות ומנסה להבהיר את הבלבול בין נחל הקישון לנחל התבור

* פלט בר סתו, תושב חיפה, בוגר בהיסטוריה ובהנדסה ומוסמך במנהל עסקים. אוסף הדפסים עתיקים של חיפה ומפות עתיקות של ארץ-ישראל, חוקר ומרצה בתחום זה

Mount Carmel and the Kishon, Conder 1874

נוף הקדומים עורר בלב רבים מהמטיילים גם להט דתי שהתפרץ ליד הקישון, מוקד התרחשותם של אירועים מקראיים דרמטיים - מאבקו של אליהו בנביאי הבעל, והקרב בין ברק לסיסרא. ג'ון קארן (Carne), בתיאורו מ-1836, ממחיש את אותה התעוררות דתית שחוו מבקרים: "...במשך כמה עידנים הדהדו בערוץ הנהר קולות מלחמה, פחד ועצב, זעקותיו של סיסרא ובכי הלוחמים האדירים שנלחמו את מלחמות האל. הצבאות נלחמו במישור אשדראלון [עמק יזרעאל] בקרבת הנהר וצבעו אותו בדמם ... הרוגע המקודש של הנוף והתאורה שמסביב חדרו לתוך נשמתנו כשאורו של הירח השתקף במימי הנהר העתיק. נדמה שכל סלע, חורבה וגבעה בודדה פנו בתחינה אל הרקיע אשר פעם הביט בהם באהבה למען ישיב את שמחתם בשנית".

הטעות בזיהוי מקורותיו של הקישון

חדורי התלהבות רומנטית או שבויים ברגשות דתיים - המטיילים לא הקפידו על הדיוק הגיאוגרפי ונטו לזהות בנוף הנגלה לעיניהם את מקום התרחשותם של אירועי המקרא כפשוטו. בעשותם כך נתנו ביטוי לאחת מהסוגיות המרתקות בהיסטוריה הגיאוגרפית והכרטוגרפית של ארץ-ישראל - הזיהוי השגוי של נהר הקישון ומקורותיו בהר התבור. הדים לטעות זו יש ברבים מכתבי המטיילים בארץ במאות הקודמות, וגם בחלק מהמפות העתיקות של ארץ-ישראל. הנה כמה דוגמאות לדברי מטיילים:

- "בעת ביקורי בנצרת, במהלך הפסחא, בחמישה באפריל 1646 הגעתי מנצרת לעכו. בהמשך, הצטרף אלינו מתורגמן יהודי. הלכנו לאורך שפת הים מרחק של ארבעה מיילים טובים ואז הגענו אל נהר הקישון שמקורו על יד הר תבור, היכן שסיסרא נרצח. חצינו אותו היכן שהוא נשפך לים" (Bernardinus, 1665).
- "...הוא [נהר הקישון] נובע למרגלות הר התבור, מסלולו בתחילה הינו דרומה ואז הוא ממשיך למישור אשדראלון, כשהוא אוסף את המים היורדים מההרים הסמוכים. בקצה הדרום-מערבי של המישור, הקישון נושק למרגלות הר הכרמל ואז פונה לכיוון צפון-מערב ... ונשפך לתוך הים התיכון בנמל עכו" (Horne, 1836).
- "...בתחתית העמק הבחנו בנהר הקישון שבימים קדומים סחף את צבא סיסרא (שופטים ה, כא). הוא מתחיל מהר תבור ולאחר

פיתולים רבים נשפך לים ליד חיפה" (Album des Heiligen Lands, 1839).

• "כאן זורם נהר הקישון או נהר אל-מוקטעה, קרי, הנהר ה'חנוק' בגין מותם של נביאי הבעל. הנהר נובע בהר התבור, אוסף בדרכו כמה פלגים הזורמים בעיקר בחורף, ומפלט את דרכו הפתלתלה לאורך מישור אשדרלאון..." (Messmer, 1860).

שורשי הטעות

הקישון אינו נובע בהר התבור. כדי להבין את שורשי הטעות נצטרך לחזור אחורה אל ימי המקרא. על פי אחת הסברות, נקראו בימי המקרא בשם "קישון" גם נחל הקישון וגם נחל תבור המוכרים לנו כיום. כדי להבחין ביניהם, כונה הנחל המזוהה כיום כנחל תבור בשם "נחל קדומים נחל קישון" (שופטים ה, כא), כלומר הנחל המזרחי או הזורם מזרחה, מלשון קדם-מזרח. לפי סברה זו, הסיפור המקראי של אירועי אליהו הנביא ונביאי הבעל התרחש באזור הקישון של היום, בעוד המלחמה בסיסרא התקיימה באזור נחל תבור, שגם הוא כונה כאמור "קישון". אנקדוטה מעניינת בהקשר זה היא העובדה כי בתרגומי התנ"ך לאנגלית, המונח "נחל קדומים" מתורגם ל"הנחל העתיק" - that ancient river, כך שהמתרגם אימץ את קדמוניות האירועים המקראיים שהתרחשו בסביבתו אך איבד בכך חלק משמעותי מהבנת מיקומו של הנחל ומהיכולת לזהותו.

עדות ראשונה לכינוי "קישון" לנחל תבור נמצאת באונומסטיקון (מדריך אתרים) של אבסביוס (Eusebius), בישוף קיסריה במאה הרביעית, שכתב: "קישון (שופטים ד, ז), נחל אצל הר תבור שם נלחמו בסיסרא". עדויות מימי הביניים מלמדות כי גם בתקופה זו עדיין כונה נחל תבור - נחל קישון. הצליין הדומיניקני בורכרד מהר ציון (Burchardus de Monte Sion), שביקר בארץ ב-1283, כתב כי "הקישון אוסף מימיו מהגשמים על הר התבור ... וזורם במורד לכיוון ים הגליל, אליו הוא נשפך סמוך למבצר בלוואר [כוכב הירדן]...". אשתורי הפרחי, בספרו "כפתור ופרח" משנת 1322, תיאר נחל גדול בחצי הדרך בין טבריה לבית שאן - "נחל קישון קורין לו קיסון", כלומר זיהה את הנחל הקרוי בפי המקומיים "קיסון" כנחל קישון המקראי. בפועל, הנחל הגדול שבחצי הדרך בין טבריה לבית שאן הוא נחל תבור והוא, כנראה, זה שכונה בפי המקומיים "קיסון".

חיזוק נוסף לזיהוי של נחל תבור כנחל קישון המקראי מגיע מכיוון חקר מיקומו של הקרב עם סיסרא. חוקרים שונים העלו במשך השנים הצעות לזיהוי מקום הקרב, ובדרך זו לזיהוי הקישון שבקרבתו הוא נערך. יואל אליצור סוקר את המקומות המתוארים סביב הקרב בפרק ד' בספר שופטים ובפרק ה' שלו, בשירת דבורה, ומגיע למסקנה שמבחינת התואי הטופוגרפי ומרחקי המקומות המצוינים, הקרב חייב היה להתרחש באזור התבור. מכאן מסקנתו שנחל תבור הוא נחל קישון המקראי. אליצור מסביר גם את מקור שמו של הנחל: מעל המעיינות הדרומיים של נחל תבור מצויה "ח'רבת קיסון", שהיא כפי הנראה עיר הלויים "קישון", המוזכרת ביהושע פרק כא - "וְלִבְנֵי גִרְשׁוֹן מִמִּשְׁפַּחַת הַלְוִיִּים ... אֶת-קִישׁוֹן..."; ושהעניקה לנחל את שמו.

קרב אחר שזיהוי מקומו קושר את השם קישון עם נחל תבור, הוא קרב קרסון, קרב עקוב מדם, שהתרחש ב-1 במאי 1187 בין גדוד של כ-130 צלבנים לצבא של כ-7,000 מוסלמים. קרב זה היה הקדמה לקרב קרני חיטין, שהתרחש כחודשיים לאחר מכן וסימן את תום השלטון הצלבני בארץ. דניס פרינגל (Pringle) מנסה להתחקות אחר מיקומו של הקרב, שנערך ליד נחל קרסון (Cresson/Creisson) אותו הוא מקשר לשם קישון. בדומה לאשתורי הפרחי, גם פרינגל קושר את נחל קרסון לעין קישון (אחד ממקורותיו של נחל תבור) אשר בקרבת תל קישון, דרומית לתבור, וגם הוא, כאליצור, קושר את תל קישון לחורבות העיר המקראית קישון. פרינגל סבור שהשם קישון שימש הן את הנחל הזורם מערבה לים התיכון, והמזוהה כיום כקישון, והן את הנחל הזורם מזרחה ונשפך לירדן דרומית לכנרת, והמזוהה כיום כנחל תבור.

השם הערבי של נחל הקישון הוא "אל-מוקטעה" שמובנו, כאמור, הנחל ה"חנוק" בגין מותם של נביאי הבעל. אך יש הסבר נוסף לשם, הקשור לפיתוליו ומקטעיו הרבים של הנחל. אגדה עממית מספרת כי הנביא מוחמד הכה במי הנחל כדי לפלס לו דרך, וקטע בכך את הנחל לשניים. ייתכן שמקור האגדה הוא בהיכרות עם השם המקראי הקדום הכפול, ואם כך הדבר - היא מהווה עדות נוספת לסברה זו של כפל שמות. נראה, אם כן, ששורשי הטעות הם בעובדת היות שם זהה לשני הנחלים.

לא רק בטקסטים כתובים כי אם גם במפות עתיקות נמצא עדות לאותה תופעה של שם זהה לשני הנחלים. קטע המפה שלהלן, מתוך מפת אורטליוס (Ortelius) מהמאה ה-16, מהווה את אחת העדויות האחרונות הממחישות את התופעה. ניתן להבחין בשני מקטעים של נחל הקישון - המקטע המערבי הזורם לים התיכון ומנקז את נחלי צפון השומרון, והמקטע המזרחי הזורם לכנרת מאזור התבור. שני המקטעים נקראים קישון, למרות שחדי העין יבחינו בשינוי קל בכתיב השמות, Chison ו-Cison. ייתכן שזו רק טעות כתיב, וייתכן שזהו אחד הניסיונות הראשונים להתמודד עם שאלת זיהויים של הנחלים השונים ולייצר אבחנה ביניהם.

Terra Sancta, c. 1570

התפתחות הטעות

בהיעדר נתוני אמת גיאוגרפיים בתקופות קדומות, היה זה אך טבעי כי זהות השמות והבלבול בזיהוי ובזיהוי מקורותיו של נחל הקישון ימשיכו ויתפתחו למחוזות שונים. השלב הבא היה קישור מוטעה של שני הנחלים - הקישון הזרם מערבה לים התיכון ונחל תבור הזרם מזרחה לירדן, לכדי נחל יחיד שלו מקור משותף בהר התבור. טעות זו המשיכה להופיע בספרות ובמפות עד המאה ה-19, כשבחלקן נראה מקטעו המזרחי של הנחל נשפך לירדן ובחלקן לים כנרת. בספר *A survey of the holy land* (1853) תחת הערך "קישון" כתוב: "הקישון] נובע למרגלות הר תבור ... מתחלק לשני ענפים, האחד זרם מזרחה לכוון אגם טבריה, והשני דרך מישור אשדראלון לתוך מפרץ עכו במקום הקרוי חיפה". עדות לאותה טעות נמצא גם במפות עתיקות, דוגמת מפת מורטייה (Mortier) מהמאה ה-18, והקטע הלכוד ממנה ממחיש אותה: מקור בודד לרגלי הר תבור מגיע לנחל הקישון, שם הוא מתפצל מזרחה לכנרת ומערבה לים התיכון.

Het Heylige Land, c. 1700

מרינו סנודו (Sanudo), אציל ונציאני בעל אינטרסים בארץ-ישראל, הכין ב-1321 מסמך שנמסר לאפיפיור יוחנן ה-22 והמצדיק יציאה למסע צלב נוסף. המסמך, הכולל תיאור של הארץ, התבסס בעיקר על כתביו של בורכרד מהר ציון, אך הרחיב: "הקישון אוסף מימיו מהגשמים על הר התבור ... קטע אחד זורם לקראת קצהו של ים הגליל והשני זורם ונכנס לתוך הים התיכון כמייל מחיפה". סנודו נתפס לכן כאבי התיאוריה של מקור משותף, ובמפת ארץ-ישראל שצירף למסמך אותו הגיש כאמור לאפיפיור, הקישון כבר נראה כקו רציף בין הים התיכון לכנרת. את המפה הכין פטרוס וסקונטה (Vesconte), כרטוגרף בעל שם מגנואה, ובזכות המוניטין שלו וכמה חידושים כרטוגרפיים שהופיעו בה (למשל רשת קואורדינטות וק"מ אחיד), היא נחשבה למדעית ומדויקת. היא הועתקה במהלך 150 השנים הבאות, שולבה במהדורות של אטלס פטולומיאוס כמפה המודרנית הראשונה, וזכתה בשל כך לתפוצה רחבה. מקובל לייחס לתפוצה זו את הבסיס להשרשת הטעות, אך בפועל היא תוקנה כבר בהעתקה הראשונה ואינה מופיעה גם במהדורות מודפסות ראשונות של המפה. ועדיין, כפילות השמות ואי הבהירות בעניין זיהויו ומקורו של הקישון, הובילו להופעת אותה טעות גם בהמשך, כפי שהסביר נחמיה צימבליסט: "ויש שחשו בסתירות בקביעת המקום ... וביקשו ליישר את הסתירה במשיכת קו אחד ארוך, כלומר תיארו את נחל הקישון כחוצה את הארץ מן הירדן עד ים-התיכון".

קטע המפה הבא הוא ממפת הלמה (Halma), גם היא מהמאה ה-18. הקישון נראה כאן כקו אחד רציף המחבר את הים התיכון עם הכנרת, ואפשר לראות גם את ייצוגה של עיר הלויים "קישון", שלפי הסברו של אליצור העניקה לנחל את שמו.

Terrae Sancta, c.1709

סיכום

עם השתכללות מדע הטופוגרפיה החלו להופיע סדקים בתיאורית מקורו של הקישון. בין הראשונים לפקפק בה היה וויליאם תומסון (Thomson), שכתב ב-1882: 'בימי נעורי, הכרתי כמה מפות ישנות אשר הציגו את הקישון כזורם בערוץ ישר ורחב ממפרץ עכו אל נהר הירדן. ברור כי זהו אבסורד כיוון שהירדן הממוקם מזרחית לתבור, נמצא כ-200 או 250 מטר נמוך מהים התיכון'.

הקישון זורם מערבה לאורך כ-70 ק"מ דרך עמק יזרעאל ועמק זבולון, עד לים התיכון. אגן הניקוז שלו הוא בשטח של מעל 1,000 קמ"ר, והוא מנקז מקורות המתחילים מערבית לעפולה - נחל גלבוע הגולש במורדות הצפוניים של הגלבוע, ונחל עדשים היורד במורדות הדרומיים של הרי נצרת.

נחל תבור זורם מזרחה אל הירדן ומתחיל את דרכו בניקוז זרימתם של נחל דבורה ונחל ברק בן אבינועם הזורמים מערבית לתבור. בהמשך חובר אליו נחל השבעה הזורם מזרחית לתבור.

המרחק בין הקצה המערבי של מקורות נחל תבור לקצה המזרחי של מקורות הקישון הוא כמה ק"מ בודדים. מקורות נחל תבור זורמים באזור זה בתוואי בגובה של 100-140 מטר, הגבוה בעשרות מטרים מתוואי הקרקע של מקורות הקישון, הזורמים בגובה של 70-80 מטר.

לא ניתן לשלול את קיומו של תוואי מחבר קדום בין שני המקורות, וייתכן שהוא - אם אכן התקיים - חיבר נביעה באזור התבור אל מקורות הקישון ויצר רצף מהתבור ועד לים התיכון. קשר רציף כזה עונה לשאלת היעדר ההסבר לשמו של המקטע המערבי של הקישון, לעומת ההסבר הקיים ביחס למקטעו המזרחי. אם אכן היה זה בעבר נחל יחיד, לא נדרש היה כל הסבר למקור שמו של המקטע המערבי, שכן לא היה כזה: היה נחל אחד, קישון שמו, על שם העיר קישון הסמוכה למקורותיו. ייתכן שבמהלך השנים יבשה הזרימה מערבה כתוצאה משינויי קרקע, סחף, רעידת אדמה או כל גורם אחר, ונתק המקטע המקשר בין הנביעה בתבור למקורותיו המזרחיים האחרים של הקישון. אם זה אכן התרחש, נותרנו עם נחל התבור המוכר, הזורם מזרחה בלבד, ועם נחל הקישון המתחיל באזור הגלבוע וממשיך לזרם מערבה לים התיכון.

לקריאה נוספת

1. Denys Pringle, "The Spring of the Cresson in Crusading History", in *Dei gesta per Francos: Etudes sur les croisades dediees a Jean Richard*, ed. Aldershot, UK: Ashgate, 2001.

2. יואל אליצור, **מקום בפרשה**, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב, 2014.

3. נחמיה צימבליסט, "על קישון וקישיון", **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, אוקטובר 1946 - מרץ 1947.

התמונות והמפות במאמר זה, כולל תמונת השער - מאוספו הפרטי של המחבר.